

פתח דבר

תרגום הוא מונח מתעתע שספח אליו משמעויות שונות. הולדתו בחטא, תולדותיו אפופים מסתורין, תככים, בגידות ונקמות, והיחס אליו היה אמביוולנטי וחשדני כבר מראשיתו. אין להתפלא על כך, שכן במרוצת הדורות שלחו ידם בתרגום טיפוסים שנחשבו מפוקפקים – עבדים, עריקים, מרגלים, יורדי ים, פליטים, שבויי מלחמה, צנזורים ואסירים¹; לצד כמרים, נזירים, מיסיונרים, תיירים, סוחרים, חיילים, משוררים, סופרים, עיתונאים ודיפלומטים. רבים מהם לא עברו בחדרי עבודה משלהם אלא בסקריפטוריומים, מנזרים, כנסיות, ספריות, תחנות מעבר, מחנות שבויים, אוניות, בתי משפט, אולמות קונגרסים, מעבדות פענוח או משרדים ממשלתיים.

במהלך ההיסטוריה העתיקה והחדשה הודבקו למתרגמים כינויים מגוונים. בספר בראשית מתעתע יוסף באחיו באמצעות "מליץ": "וְהָם לֹא יָדְעוּ כִּי שִׁמְעַ יוֹסֵף כִּי הִמְלִיץ בֵּינֵהֶם" (בראשית מב, כג). המליץ היה מתורגמן, מתרגם, מתווך, איש ביניים, איש קשר, שתדלן ואפילו שגריר.² לעומת זאת, אצל פאולוס, באגרת הראשונה אל הקורינתים, מוזכר הכינוי "מִפְרָשׁ" (ἐρμηνεύω):

כִּי יִדְבֹר אִישׁ בְּלִשׁוֹן יִהְיוּ הַמְדַבְּרִים שְׁנַיִם שְׁנַיִם אוֹ שְׁלֹשָׁה וְלֹא יוֹתֵר וְזֶה אַחֵר זֶה וְאַחֵר יִפְרֹשׁ; וְאִם אֵין מִפְרָשׁ אִזּוֹ יִדְם בְּקֶהֱל וְיִדְבֹר לְנַפְשׁוֹ וְלֹאֲלֵהִים (הברית החדשה, פרק יד, 27-28).

1. Ellis, "Prison Translations"

2. בהקשר זה ראוי להזכיר את המליץ, עיתון עברי שיצא בתחומי רוסיה הצארית ושימש במה מרכזית של יהדות רוסיה עד תחילת המאה העשרים. המוטו של העיתון הודפס מתחת לכותרת הראשית: "בין עם ישראל והממשלה, בין האמונה וההשכלה". שמו, המליץ, הוא רב־משמעי – "בעל שפה נאה" (מליצית) מחד גיסא, ומתרגם או מתווך בין המוני העם לבין השלטונות הרוסיים מאידך גיסא.

במגילת אסתר מוזכרים "סופרי המלך" שתפקידם היה "להעתיק" את צווי הממלכה למאה עשרים ושבע שפות:

וַיִּקְרְאוּ סֹפְרֵי הַמֶּלֶךְ בְּעֵת הַהִיא בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי הוּא חֹדֶשׁ סִיוֹן, בְּשָׁלוֹשָׁה וְעֶשְׂרִים בּוֹ, וַיִּכְתֹּב כָּכָל אֲשֶׁר צִוָּה מֶרְדֵּכִי אֶל הַיְּהוּדִים וְאֶל הָאֲחַשְׁדָּרְפָּנִים וְהַפָּחוֹת וְשָׂרֵי הַמְּדִינֹת אֲשֶׁר מֵהָדוּ וְעַד כּוֹשׁ שִׁבְעָה וְעֶשְׂרִים וּמֵאָה מְדִינָה, מְדִינָה וּמְדִינָה כִּכְתָּבָהּ וְעַם וְעַם כָּל־שָׁנוּ (אסתר ח, ט).

בצוות העצום שהביא איתו נפוליאון למצרים מוזכרים ה"דֶּרְגֹּמָנִים" – שיבוש של המילה תֶּרְגֻּמָּאן (ترجمان) בערבית (ששורשה כנראה מאכדית), שחדרה בימי הביניים לשפות האירופיות וחזרה בתנועה סיבובית לקוסמולוגיה הלשונית הערבית. וכך הלאה, בזמנים ובהקשרים שונים ניתן למצוא שלל הגדרות וכינויים כמו לחשנים, מתווכים לשוניים, משכתבים, מפענחים, מדובבים ומתורגמים. בשלב זה אתייחס לכל הכינויים הללו בשם המכליל "פועלי תרגום" – כדי שלא להתמסר עדיין להגדרות המצמצמות שהתמסדו בעת החדשה. הכינוי "פועלים" מתייחס בחלק הראשון של הספר למשמעות של workers או laborers, ובחלק השני שלו יסחוף משמעות נוספת של פעולה במוכח של "שחקנים", actors. ההבדלים בין המובנים השונים יתבררו בהמשך.

במיתוס המקראי קרס מגדל בבל בשל ההיבריס של בני האדם, אולם אם נגרור את המיתוס הזה הלאה, אפשר לראות בפועלי התרגום אנשים עם היבריס. מי היו המתרגמים הראשונים? איננו יודעים, אולם הם היו ללא ספק בגדר כופרים שהפרו את הצו האלוהי. הגרסאות השונות של מיתוס בבל מתעלמות מן המתרגמים אשר צצו מבין ההריסות. האם המתרגם הראשון היה חלפן של מילים? אדם שהתפרנס מן הכלכלה הפוליטית של הלשון? מסוג האנשים שעטים על כל הזדמנות ומשבר כדי לתווך ולעשות עסקים? אולי היה המתרגם הראשון מסוג האדם המורד? החילוני הראשון שכופר בצו האלוהים, כמו פרומתאוס שהביא את האש לבני האדם בניגוד לרצון האלים? בין שהיו חלפנים של מילים, מורדים או כופרים אחרים, הפרו המתרגמים הראשונים את הצו האלוהי של הבלבול בין השפות. המתרגמים אינם מוזכרים בטקסט המקראי ולא באף אחת מן הגרסאות הרבות שלו. גם כאשר עסקו הפרשנויות של סיפור מגדל בבל בתרגום – למשל ז'אק דרידה ב-*Des Tours de Babel* – המתרגמים הם שקופים, כאילו המחיקון שלהם הוא מהותי למיתוס. במיתולוגיה היוונית היה הרמס, שעל שמו נקראת ההרמנויטיקה, שליח האלים שתיווך בינם ובין בני האדם, ונחשב לשקרן, תככן ונוכל. לעומת זאת, במאה התשע-עשרה, בשיאה של המהפכה הפילולוגית, חלה תפנית ומיתוס בבל המקראי קיבל משמעות חיובית; פועלי התרגום החלו

להיחשב לאנשי תרבות ששכללו את התקשורת האנושית בין בני האדם, בתקווה לפיוס בין השפות ואולי גם לחזרה ללשון גן עדן הקדומה.

בהקשר המודרני התרגום מתייחס לפעולה לשונית, להעברת משמעות משפה לשפה או לפעולה בתוך השפה עצמה. התרגום כפעולה לשונית מתממש בכתב או בעל פה, בסדר עוקב או סימולטנית, בצורה מדויקת או חופשית, באופן ישיר או מתווך. יש המרחיבים ורואים "תרגום" לא רק כפעולה של המרות לשונית, אלא גם כהמרות בין צורות ייצוג שונות: טקסטואליות, חזותיות, קוליות, דיגיטליות וכדומה.³ כמובן היסטורי ותרבותי רחב יותר מדובר בתנועה עם משמעות מרחבית. המילה הלטינית *translatio* מיוחסת להעתקת שרידי קדושים – עצמות או חלקי גוף אחרים – ממקום למקום,⁴ ולפני העידן המודרני היו למושג משמעויות של העתקת חומר או שבויים ועבדים ממקום למקום, ואפילו של הפצת רעיונות ואידיאולוגיה בין שדות ידע ומרחבים גיאוגרפיים.⁵

ההיסטוריה של העת העתיקה וימי הביניים גדושה במפעלי תרגום שנעשו תוך כדי דיאלוג ותנועה במרחב, בתנאים של ריבוי לשונות ודיאלקטים. חלק מן המפעלים הללו, כמו תרגומי המלך ג'יימס, התרגומים הסיניים של כתבי הקודש ההינדיים או מפעלי התרגום של המלך אלפונסו העשירי במאה השלוש-עשרה בטולדו, שם התגבשה המסורת האנדלוסית, העסיקו פועלי תרגום שעבדו בצוותים היברידיים – משפחות ושותפויות שפעלו בטכניקות של חלוקת עבודה ודיאלוג הדדי, לרבות דיאלוג יהודי-ערבי פורה.

בעת החדשה השתנו חוקי המשחק הללו מן היסוד; התרגום התנתק מן המשמעויות ההיסטוריות והתרבותיות הרחבות שאפיינו אותו ועבר שינוי סוציולוגי רדיקלי. הוא הפך מפעולה שכללה תנועה, דיאלוג ותקשורת לפרדיגמה סלקטיבית בעולם הספרות, הלינגוויסטיקה וההרמנויטיקה. כאשר אנו קוראים את התרגום בדפוס נגלית לעינינו רק הגרסה הסופית, ומעטים המקרים שבהם המתרגמים מספרים על קורות התרגום ותהליך העבודה, מדווחים על התלבטויות וניסיונות שלא צלחו או חושפים היסוסים וטיוטות קודמות. אין בידינו תיאורים של חלל העבודה, של משך הזמן שנדרש על מנת לסיים את התרגום או של התנאים החומריים והפוליטיים שבהם התבצע. השינוי הזה, שהתבטא באובדן הפונקציה הדיאלוגית של התרגום, לא היה בגדר תופעה מבודדת והיה קשור בפרויקטים קולקטיביים-לאומיים, אידיאולוגיים או דתיים.

3. Tymoczko, "Translation, Ethics and Ideology"

4. Dutton, "Saints Refusing to Leave"

5. Gotman, "Translation"

בחלק הראשון של הספר אציג את הסיבות והנסיבות שבעטיין השתנתה מלאכת התרגום בעת המודרנית והתקבעה כמלאכה אינדיבידואלית הנעדרת דיאלוג והדריות. אתחקה אחר התהליך באמצעות שני קרעים אפיסטמולוגיים שהביאו לכיוון מפעל התרגום ולתמורה במבנה הסוציולוגי שלו; התרגום הפך לפעולה המתבצעת במרחב הפרטי, בדגם של מתרגם אחד, גרסה אחת ושפה אחת. הקרע הראשון הסתמן במערב באמצע המאה החמש-עשרה, עם צמיחת המסורת הניאו־קלאסית. רגע זה היווה נקודת אי־רציפות היסטורית, שממנה הומר בהדרגה התרגום לפעולה אינדיבידואלית המאורגנת סביב האוטוגרפיה של "שם המתרגם". על הרציונל לקרע הזה ניתן ללמוד ממניפסט יוצא דופן לזמנו שפרסם בשנת 1426 לאונרדו פֶּרוֹנִי, המזכיר הפוליטי של פירנצה, שהיה מתרגם והיסטוריון.⁶ ברוני הגדיר לראשונה את התרגום כמלאכה אינדיבידואלית של תרגום חופשי (במקום תרגום מילולי) שנועד לקוראים מונוגלוטיים (חד־לשוניים) ומבוסס על עקרון ההאחדה: האחדה של שפות שונות לשפה אחת, האחדה לקסיקלית בתוך שפת היעד, והאחדה של ריבוי הגרסאות לגרסה אחת, אשר מחליפה את המקור. המודל של מתרגם יחיד לקוראים מונוגלוטיים צמח במקביל להתעוררותם של רעיונות אינדיבידואליסטיים בתקופת הרנסנס ואחר כך בעידן הנאורות, ובד בבד עם האחדתה של הלשון הלאומית ומיגור ה"סכנה" שבריבוי שפות ודיאלקטים. במאה השמונה-עשרה כבר היה אפשר למצוא את האוטוגרפיה של המתרגם, כקריטריון קוהרנטי מאחד, מתנוססת על עמודי הכריכה לצד זו של המחבר. המהפכה הפילולוגית, שהגיעה לשיאה במאה התשע-עשרה, באה לידי ביטוי בתרגום חופשי ו"מביית". בדגם זה נאמנותם של המתרגמים הייתה נתונה לשפה הלאומית ולהביטוס שלה; התרגומים היו בבחינת בליעה של טקסטים קלאסיים אל תוך הלשון הלאומית וכתבתם מחדש בלשון אידיומטית וקולחת. המודל האינדיבידואלי-לאומי לא התערער גם לנוכח המחלוקות על איכות התרגומים, מחלוקות אשר נכלאו בשיח פילולוגי ולינגוויסטי המבוסס על אנטינומיות כמו "מקור" מול "יעד", "דיוק" מול "רשלנות", "אדקוויטיות" מול "אקוויוולנטיות" וכיוצא באלה. המושגים ששימשו את המודל הזה – נאמנות, מהימנות, אקוויוולנטיות – טומנים בחובם הנחות יסוד בדבר יציבות טקסטואלית (הן של טקסט המקור והן של הטקסט המתורגם) ומסגרת התרגום. הנחות אלו רלוונטיות בעיקר כאשר מדובר בתרגום עבור קוראים מונוגלוטיים, אולם הן בעייתיות בסיטואציות דו־לאומיות, שבהן אעסוק בחלק השני של הספר.

הקרע האפיסטמולוגי השני הוא זה שבין המסורת האוראלית והמסורת הטקסטואלית. הוא הופיע לראשונה בסוף ימי הביניים, התעצם עם מהפכת

6. Bruni, "The Right Way to Translate"

הקריאה במאה השמונה־עשרה והגיע לשיאו בתחילת המאה העשרים בפיצול הממוסד בין מתורגמנות ותרגום. על הרציונל לקרע הזה ניתן ללמוד ממניפסט שפרסם בשנת 1952 ז'אן הרברט, שהיה מראשוני המתורגמנים הסימולטניים, שבו הזהיר כי אין לערבב בין מתורגמנות ותרגום משום שמדובר בטכניקות מנוגדות שהמפגש ביניהן עלול לגרום ל"הרס הדדי".⁷ הפיצול בין מתורגמנות לתרגום מבוסס על הפרדה מלאכותית בין דיאלוג אוראלי שמתרחש באינטראקציה סינכרונית ובין הטקסט הכתוב, המושהה בזמן, והוא מתבטא ב"לטיניזציה" של התרגום הספרותי, כלומר בהעדפת הכתב על הדיבור. באופן פרדוקסלי, דווקא בסוף ימי הביניים, תקופה שבה הפנו השפות המדוברות עורף ללטינית וקיבלו חיים משל עצמן, עבר התרגום תהליך בכיוון ההפוך – חזרה אל המסורת הלטינית של העדפת הכתב על הדיבור.

באמצעות קריאה לאחור של שני הקרעים הללו אטען שמודל התרגום הספרותי שהתמסד בעת החדשה במסורת הניאו־קלאסית הוא שארית "מנוונת" של מודל תקשורת שאיבדה את יכולת הדיאלוג. במילה "מנוונת" אינני מתכוון לומר שהתרגומים מנוונים או שאינם ראויים, אלא שהרלוונטיות שלהם לתקשורת ולדיאלוג התנוונה והם הפכו לחוליה במעגל הרמנויטי הסובב בצירים שונים של זמן ומרחב. פרקטיקת התרגום המודרנית החריגה את הדיאלוג (יש כמובן יוצאים מן הכלל שעליהם אעמוד בהמשך, כמו תפיסת התרגום הדיאלוגית של פרנץ רוזנצווייג, מרטין בובר, מיכאיל בכטין ואומברטו אקו), פיצלה בין מסורת אוראלית וטקסטואלית, וכיטלה את ריבוי הגרסאות שהיה בעבר חלק בלתי נפרד מתקשורת הדדית. במילים אחרות: התרגום הפך ממיידי למושהה או מסימולטני לעוקב – וגזר על פועלי התרגום אֵלם, בדידות והסתגרות. כאשר התכנס התרגום המודרני לתוך הספרות הוורנקולרית הוחלפה התקשורת הדיאלוגית בלינגוויסטיקה, הקהילה הוחלפה באינדיבידואל, וידיעת האחר הוחלפה בידיעה עצמית.

התיאוריות הקלאסיות בתחום המכונה "לימודי תרגום" (translation studies) נשענות בעיקר על לינגוויסטיקה, פילולוגיה והרמנויטיקה, ועד לפני כשלושה עשורים הן החריגו את הפוליטיקה והסוציולוגיה מן הדיון. הפילולוגיה וההרמנויטיקה התפתחו בד בבד עם התרגום ואף התעצמו בזכותו, אך באופן פרדוקסלי לכדו אותו בגבולותיהן. הן מתבססות על עיקרון של "אינדיבידואליזם מתודולוגי", שלפיו אינדיבידואל ("שם המתרגם") מפרש בגפו את טקסט המקור, שולט בפרשנות הטקסט וכותב אותו מחדש כאילו נכתב במקור בלשון היעד. האינדיבידואליזציה של התרגום באה לידי ביטוי גם בשיח פסיכולוגיסטי שכולל

7. Herbert, *Manuel de l'Interprète*

מושגים כמו נאמנות ובגידה, אהבה ושנאה, מלנכוליה ואבל, חוב ופיצוי, ביגמיה ופוליגמיה. המושגים הללו צמחו כארטיפקטים שהחלישו באופן פרדוקסלי את "שם המתרגם" וטשטשו אותו, לעיתים עד כדי איוונו. בניגוד לבמאי הקולנוע, העומד בחזית ומאחוריו מציצים עוזר במאי, תאורן, מקליט, צלם, מאפר וכיוצא באלה, המתרגם המודרני מתחבא מאחורי שם המחבר ואינו מגלה את מה שמתרחש מאחורי הקלעים של התרגום. והנה הפרדוקס: תרגום יכול להיות אוטוגרפי, כלומר לכלול את חתימת המתרגם, אך ורק אם הצליח לייצר טקסט אותנטי משלו, כלומר כזה שאינו זהה למקור. אם ישתווה למקור יחדל להיות אותנטי ויחשב לפלגיאט כאילו היה תרגום נוטריוני. יש בכך משום אלגוריה לגורל הסובייקט בעת החדשה, שכן המודרניות היא תודעת הרגעי והחולף ואת הזהות המודרנית אי-אפשר לשעתק אלא יש להמציאה בכל פעם מחדש. חשיפת המבנה המודרני של המודל הניאו-קלאסי ושל הנחות היסוד שלו היא תנאי הכרחי להצגת דגם חלופי, דו-לאומי, שאינו כפוף למיתוס המתרגם האינדיבידואל שחי בכיכול על אי בודד ואינו נזקק לתקשורת ולדיאלוג הדדי.

בחלק השני של הספר אעסוק בתרגום מערבית לעברית בזמן הזה ואציע – אל מול ההטיות של הדגם הניאו-קלאסי – "טיפוס אידיאלי" של תרגום דו-לאומי. זהו תרגום המבוסס על מסורת של דיאלוג, כמו במסורת האנדלוסית כפי שהתקיימה או דומיינה בימי הביניים בטולדו, בקורדובה ובחלקים אחרים של חצי האי האיברי. במקום להתבונן בדו-לאומיות באמצעות הטריטוריה או ניהול האוכלוסייה, כפי שעשיתי בעבר, אני מבקש להתבונן באפשרויות שלה באמצעות הלשון, התחביר, הסימנים והמסמנים. הלשון משיימת את הטריטוריה, מכוננת את הזהות של האוכלוסייה ומייצרת את השפה ואת אפשרויותיה. התרגום הוא איבר חשוב בתרבות דו-לאומית, אולם דו-לאומיות אינה זהה לדו-לשוניות. בסיטואציה דו-לאומית, שבה הנמענים הם קוראים מונוגלוטיים, תרגום במסורת הניאו-קלאסית עלול למצוא את עצמו משכפל את החיץ בין השפות ולא מקרב ביניהן. הוא מתאפיין בהחלפת המקור בתרגום, במחיקה של הדיאלוג על ידי המונולוג, של הדיבור על ידי הטקסט, ושל הנסיבתי על ידי דפוס יציב לכאורה. תרגום דו-לאומי נחלץ מן המונופול של הקורא המונוגלוטי, ולכן גם נפטר מן המחויבות לשאלות של נאמנות ובגידה. תרגום כזה מבקש לקרב בין מקור ותרגום באמצעות דיאלוג בתוך צוות של מתרגמים, יהודים וערבים, אשר מהווה סימולציה למפגש דו-לאומי. מטרת התרגום אינה רק העברת טקסט משפה אחת לשפה אחרת או העמדת הטקסט על דיוקו, אלא יצירת מבנה דו-לשוני של תקשורת הנפטר מן האידאולוגיה של הדיגלוסיה המניחה שקיימת היררכיה א-פריוורית בתוך השפה הערבית או בין העברית והערבית. בכך התרגום משמש סוכן של פעולה בעולם ולא רק אובייקט כשלעצמו. המהלך הפרוגרמטי בפרקים

האחרונים של הספר מוקדש לכינון מחדש של התרגום כפעולה בעולם, בין היתר כפעולת דיבור המתווכת את הפוליטי; כעבודה של הווה מתמשך ולא של עבר קבוע וחתום על ידי טקסט; וכפעולה קולקטיבית, כסימולציה למבנה דו־לאומי. החיבור המונח לפניכם הוא מסה ולא ספר מחקר. יש להתייחס אליו כאל מסה המבקשת לפרוש טיעון ולהציג תזה שיש לה השלכות תיאורטיות ופוליטיות. משום כך הניתוח אינו היסטורי אלא גנאלוגי. מאותה סיבה הערות השוליים אינן בגדר אסמכתאות אלא הן אמצעי רטורי שמטרתו לספק מידע לקוראים המבקשים להרחיב את קריאתם. זוהי מסה שתחילתה בתיאוריה של תרגום וסופה בתיאוריה של פרקטיקה או בפרקטיקה תיאורטית, ותכליתה לבסס תרגום כפעולה של דיאלוג שאינו רק שיחה בין אנשים, אלא הוא תשתית אפיסטמולוגית עמוקה של מעגליות וסימולטניות.

אני מבקש להודות לחברותי ולחבריי הנפלאים בחוג המתרגמים ובסדרת "מכתוב" לתרגומים מערבית לעברית, שאהבתם לשפה משמשת לי השראה. חלק מן הרעיונות המובאים בספר הזה נבטו בחוג ומקצתם אף יושמו בסדרת "מכתוב", ועוד אחזור לכך בחלק השני של הספר. אני מבקש להודות לשני הקוראים של כתב היד, לילך נתנאל ושחר גלילי, אשר הערותיהם הנפלאות סייעו לי לחדד את הטיעונים או לסייג אותם. תודה לחנן חבר ולאמנון רז-קרקוצקין על השיחות הרבות, וגם למי שקראו את כתב היד במלואו או חלקים ממנו: יובל עברי, לואי ותד, יוני מנדל, איאד ברגותי, חגי בועז, תמי ישראלי, אורנה יואלי-בנבנישתי ושי לביא.

תודה כפולה אני רוצה להודות למכון ון ליר בירושלים. על הספר המוגש לפניכם, תודה לראש המכון פרופ' שי לביא, לראש ההוצאה לאור ד"ר טל כוכבי, למפיקה האחראית יונה רצון, לאורנה יואלי-בנבנישתי העורכת המדעית האמונה על כתב היד מטעם המכון, ולעורכת הלשון חמוטל לרנר על עבודתה הקפדנית. פועלים בתרגום הוא גם הספר האחרון בסדרת "הקשרי עיון וביקורת", שמתפרסמת בהוצאת מכון ון ליר משנת 2005 והניבה עשרים ותשעה ספרים בנושאי תרבות וחברה בישראל. הייתה זו זכות גדולה לערוך את הסדרה. אני מודה במיוחד לטל כוכבי וליונה רצון על העבודה המשותפת הנפלאה לאורך השנים.